

KIYAMET

girişi, I, 3-4; hadis indeksi, II, 602-638; İbn Kesîr, *en-Nihâye* (Zeynî), I, 210-213, 224-227, 255-256, 268-269; II, 3-5, 23-27, 147-160, 172-190, 268-342; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, İstanbul 1315, s. 137; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, Beyrut 1416/1996, XIII, 188-193; Feyz-i Kâşânî, *İlmü'l-yakîn*, Kum, ts. (İntişârât-ı Bîdâr), II, 879, 934, 967, 974, 982; Meclîsî, *Bihârü'l-envâr*, Beyrut 1403/1983, VII, 100, 102, 175, 260-261, 284; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, [baskı yeri yok] 1413/1993, VI, 122-142; D. Galloway, "The Resurrection and Judgment in the Kor'an", *MW*, XII/4 (1922), s. 348-372; J. Kl., "Eschatology", *EJd.*, VI, 860-880; J. A. MacCulloch, "Eschatology", *ERE*, V, 375-391; Z. Werblowsky, "Eschatology: An Overview", *ER*, V, 149-150; Yusuf Şevki Yavuz, "A'râf", *DİA*, III, 259; Bekir Topaloğlu, "Cennet", a.e., VII, 381.

BEKİR TOPALOĞLU

KIYAMET ALÂMETLERİ

Kozmolojik düzenin bozulmasından önce meydana gelecek olan ve bu sürecin jeolojik zaman ölçüsüyle yaklaştığına işaret eden belirtiler.

Sözlükte "alâmet" mânâsındaki şeratin çoğulu olan *eşrât* ile "zaman dilimi, belirlenmiş vakit" anlamına gelen *sâat* kelimelerinden oluşan *eşrâtüs-sâa* "kıyamet alâmetleri" demektir. Kur'an-ı Kerim'de değişik adlarla anılan kıyametin isimlerinden biri "es-sâa"dır. Kur'an'da *eşrâtüs-sâa* terkibi yer almamakla birlikte bir âyette *eşrâtın* "*sâat*"in yerini tutan zamire muzaf olması yoluyla bu terkip dolaylı biçimde oluşturulmuştur (Muhammed 47/18). Kur'an-ı Kerim'de "kıyametin kopma zamanı" anlamında kırk yerde geçen *sâat* kelimesinin yer aldığı âyetlerde kıyametin mutlaka vuku bulacağı belirtilir. Onun kopuş zamanı yaklaşmış ve alâmetleri ortaya çıkmıştır. Ansızın gerçekleşecek olan kıyametin kopuş zamanına ait bilgi Allah nezdindedir, dünyadaki davranışlarının karşılığını görmeleri için bunun zamanı insanlardan gizlenmiştir (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "sâ'at" md.). Kur'an'da kıyamet alâmetlerinin nelerden ibaret olduğuna dair bilgi verilmemiş, sadece Ye'cüc ve Me'cüc'ün gelişinden (el-Enbiyâ 21/96), dâbbetü'l-arzın çıkışından (en-Neml 27/82), göğün insanların saracak bir duman (duhân) yayacağından (ed-Duhân 44/11-12) ve ayın yarılacağından (el-Kamer 54/1) bahsedilmiştir.

Hadislerde de kıyamet alâmetleri *eşrâtüs-sâa* tabiriyle ifade edilir. Bu hadislerde belirtildiğine göre Hz. Peygamber kıyametin kopuş zamanını bilmediğini

söylemiş, ancak kopmasından önce vuku bulacak bazı olayların onun yaklaştığının alâmetleri sayılacağını haber vermiştir (Buhârî, "İmân", 37). Âhir zaman peygamberi ve son nebî olması dolayısıyla kıyamete yakın bir zaman diliminde gönderildiğini açıklayan Resûl-i Ekrem'in (Buhârî, "Talâk", 25, "Rikâk", 39; Müslim, "Fiten", 132-135) kıyamet alâmeti olarak zikrettiği rivayet edilen olayların başlıcaları şunlardır: İlimin ortadan kalkıp cehaletin yerleşmesi, sarhoşluk veren içkilerin yaygınlaşması, zinanın alenî hale gelmesi, köle kadının efendisini doğurması, çobanların zenginleşerek bina yapmakta yarışması, zekât verilecek kimse bulunamayacak kadar servetin çoğalması, aynı davayı güden iki büyük topluluğun birbiriyle savaşması, adam öldürme olaylarının ve fitnelerin fazlaşması, elli kadına bir erkek düşecek şekilde kadın nüfusunun artması, müslümanların kıldan ayak kabı giyen, küçük gözlü ve geniş yüzlü insan gruplarıyla savaşması, insanların hayatlarından bıkararak ölümlere gıpta etmesi, Allah'ın elçisi olduğunu iddia eden otuz yakın yalancı deccâlin türemesi, yeryüzünde Allah veya lâ ilâhe illallah diyen bir kimsenin kalmaması, gece ile gündüzün birbirine eşit hale gelip kopuş zamanının yakınlaşması, Ye'cüc ve Me'cüc Seddi'nin açılması, (Suriye'de bulunan) Busrâ'daki develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateşin Hicaz bölgesinden çıkması, depremlerin sıklaşması, güneşin batıdan doğması, dâbbetü'l-arzın zuhur etmesi, doğuda, batıda ve Arap yarımadasında kara parçalarının batması (Buhârî, "Fiten", 4-5, 22, 24, "İtk", 8, "Cihâd", 95, "Nikâh", 110; Müslim, "İlim", 8-10; İbn Mâce, "Fiten", 25-36; Tirmizî, "Fiten", 35, 42-43). Hadislerde belirtildiğine göre kıyametin kopuşu ansızın vuku bulacak, bu sırada alışveriş yapanlar işlerini bitiremeden, yemek yiyenler lokmasını ağızına götürmeden, havuz yaptıran kişi havuzuna girmeden ve devesinin sütünü sağan kimse bunu misafirine ikram edemeden kıyamet kopacaktır (Buhârî, "Fiten", 25).

Hadis şerhleriyle "fiten" ve "melâhim" türü kitaplarda kıyamet alâmetleri hakkında çeşitli rivayetler Hz. Peygamber'e atfedilir. Bu rivayetlerde ahlâkî bozuluşa, dinî-içtimâî hadiseler ve tabiat olaylarına ilişkin oldukça ayrıntılı bilgilere yer verilir. Nakledilen metinlere göre kıyamet alâmetleri şöyle gelişecektir: Kur'an'ın önemi insanlar tarafından unutulacak, namaz kılınmayacak, emanete riayet edilmeyecek, faiz helâl sayılacak, seviye-

siz ve şahsiyetsiz kişiler yönetici olacak, ebeveyne isyan edilip beyler hanımların emrine girecek, toplumlar geçmişlerine lânet okuyacak, akşam mümin olarak yatan kişi sabah kâfir olarak kalkacak, yöneticiler insanlara zulmedecek, şerrinden korkulan kimselere itibar edilecek, ticareti dürüst olmayan gruplar ele geçirecek, mescidler süslenmekle birlikte ibadete önem verilmeyecek, erkekler erkeklerle, kadınlar da kadınlarla yetinecek, kadınlar sosyal konum açısından ön plana çıkarılacak ve erkekler kadınlara benzemeye çalışacak, açlıklar yayılacak, hayasızlık çoğalacak, cihad ve irşad faaliyetleri terkedilecek, sadece din dışı ilimler öğrenilecek, kader inkâr edilecek ve yıldız falına inanılacak, liderliğe elverişli kimseler azalacak, âni ölümler çoğalacak, cahiller, aynı zamanda dürüst olmayan zâhid ve sûfiler türeyecek, akrabalık bağları kesilecek, yalancılar tasdik edilip doğru konuşanlara itibar edilmeyecek, kitapların sayısı artacak, yağmurlar ve yıldırımlar çoğalacak, madenler yok olacak (İbn Kesîr, I, 21, 178-179; Berzencî, s. 70-75; Hammûd b. Abdullah et-Tüveycîrî, II, 78, 293; Yûsuf b. Abdullah el-Vâbil, s. 179-235). Çoğu zayıf veya uydurma olan, toplumdaki dinî, içtimâî ve siyasî gelişmeleri yansıtan bu rivayetlerde belirtilen alâmetlerin sayısı yetmiş aşkındır. Kıyametin kopma zamanını bildiren herhangi bir âyet veya sahih hadis bulunmamakla birlikte âhir zaman peygamberinin gelişyle kâinatın son zaman dilimine girdiğini göz önünde bulundurarak kıyametin kopuşunun ashaptan itibaren başlayabileceği düşünülmüş ve III. (IX.) yüzyıldan başlayarak hadislerde zikredilen kıyamet alâmetlerine inanılması itikadî bir ilke haline getirilmiştir (Ebû Abdullah İbn Mende, II, 911).

Kıyamet alâmetleri ortaya çıkış zamanı, önemi ve mahiyeti dikkate alınarak değişik tasniflere tâbi tutulmuştur. Ortaya çıkış zamanına göre kıyamet alâmetleri zuhur edip sona eren uzak (geçmiş) alâmetler, zuhur etmekte olan ve artarak devam eden orta alâmetler, zuhurunun hemen ardından kıyametin kopacağı yakın alâmetler olmak üzere üç gruba ayrılır. Uzak alâmetler arasında Resûl-i Ekrem'in vefatı, Kudüs'ün fethi, Hz. Ömer ve Osman'ın öldürülmesi, Cemal ve Sıffin vak'aları, Hz. Hüseyin'in öldürülmesi, Fâtımî ve Karâmita fitneleri, ayrıca belli yerlerde vuku bulmuş bazı depremler zikredilir. Bunların sonuncusu dışında hiçbirisi hadislerde kıyamet alâmeti olarak yer al-

mamıştır. Orta alâmetler arasında ahmak ve alçakların dünyanın en mutlu insanları olması, kötülük ve fuhşun yayılması, çocuğun ebeveynine isyan etmesi, oyun ve çalgı aletlerinin ortaya çıkması, fâsıkların toplumun efendisi haline gelmesi, gasp olaylarının çoğalması, sıla-i rahimin kesilmesi gibi ferdi ve içtimâî alanda bozuluşun vuku bulacağına ilişkin olaylar yer alır. Bunların bir kısmı hadislerde zikredilen alâmetlerle örtüşüyorsa da çoğu lafız olarak erken devir hadis literatüründe yer almamaktadır. Zuhurunun ardından kıyametin kopacağı haber verilen yakın alâmetler arasında da mehdînin gelişi, deccâlin çıkışı, Hz. İsrâ'nın gökten inişi, Ye'cüc ve Me'cüc'ün, dâbbetü'l-arzın ortaya çıkması, güneşin batıdan doğması ve insanları toplanma yerine sevkeden bir ateşin yerden çıkışı gibi hârikulâde olaylar zikredilir. Bunlar da genellikle Resûl-i Ekrem'e atfedilen hadislerle dayandırılır. Bu gruplandırma Berzencî tarafından yapılmış ve sonraki bazı müelliflerce de benimsenmiştir (*el-İşâ'a li-eşrâti's-sâ'a*, s. 3, 70, 87).

Kıyamet alâmetleri önemine göre küçük ve büyük diye de sıralanmıştır. Küçük alâmetlere dinî hayatın zayıflayıp kötülüklerin yayılmasına dair olaylar dahil edilirken büyük alâmetleri kıyametin kopmasından kısa bir süre önce meydana gelecek hârikulâde vak'alar oluşturur (M. Selâme Cebr, s. 20; Yûsuf b. Abdullah el-Vâbil, s. 77, 239). Mahiyetleri dikkate alınarak yapılan taksime göre kıyamet alâmetleri ahlâkî ve fizikî olarak da gruplandırılır. Ferdî ve içtimâî açıdan bozuluşu gerçekleştiren olaylar ahlâkî alâmetleri; güneşin batıdan doğması, sık sık vuku bulan depremler, duhân gibi hadiseler de fizikî alâmetleri teşkil eder (M. Ahmed Abdülkâdir, s. 50-56).

Dinî hayatın zayıflamasına dair ahlâkî alâmetlerin bir kısmı sahih hadislerle sabit olduğundan bu konuda âlimler arasında önemli sayılabilecek bir görüş ayrılığı yoktur. Hadislerde sözü edilmeyen, fakat literatürde kıyamet alâmetleri içinde sayılan toplumsal değişimle ilgili olayları içeren rivayetlerin o devirde yaşayan müellifler tarafından uydurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Resûl-i Ekrem'in müslümanları uyardığı ve kıyamet alâmeti olarak zikrettiği ahlâkî bozuluş ve dinî hayatın yoklaşması esasen ferdin ve toplumun helâk olması anlamında bir kıyamet alâmeti olup kâinattaki kozmolojik düzenin yıkılması mânâsına gelmez. Aksi

takdirde sözü edilen yıkılışın bugüne kadar gerçekleşmesi gerekirdi. Çünkü ahlâkî bozuluş kategorisindeki alâmetlerin Asr-ı saâdet'ten itibaren sıkça vuku bulunduğu şüphesizdir.

Üzerinde tartışılan asıl kıyamet alâmetleri büyük alâmetler olarak kabul edilen hârikulâde olaylar ve kozmik değişikliklerdir. Kıyametin kopuşu öncesinde gerçekleşeceğine inanılan başlıca hârikulâde olaylar deccâlin ortaya çıkışı, mehdînin zuhuru, Hz. İsrâ'nın gökten inmesi, Ye'cüc ve Me'cüc'ün görünmesi, Hicaz bölgesinde büyük bir ateşin çıkışı, gökten insanları bürüyen bir dumanın inmesi ve dâbbetü'l-arzın yerden çıkmasından ibarettir. Bunlardan dâbbetü'l-arz, duhân, Ye'cüc ve Me'cüc konusu Kur'an'da zikredilmektedir (yk. bk.). Mehdî, deccâl ve nüzûl-i İsrâ inançları ise sadece Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetlere dayanır.

"Yer hayvanı" anlamına gelen dâbbetü'l-arzla ilgili âyetlerde belirtildiğine göre ilâhî hüküm gerçekleşince yerden bir dâbbe (hareket eden varlık) çıkarılacak ve insanların Allah'ın âyetlerine inanmadıklarını söyleyecektir (en-Neml 27/82). Mahiyeti konusunda herhangi bir bilgi bulunmadığından dâbbetü'l-arzın çıkacağına inanmakla yetinmek bu konudaki en isabetli tutumdur (Yûsuf b. Abdullah el-Vâbil, s. 412-415). Hadislerde kıyamet alâmetleri arasında geçen, Hz. İsrâ'nın nüzûlü ve ölümünden sonra çıkacağına inanılan dâbbetü'l-arzın ilgili âyetlere bakılırsa kıyametin kopma sürecinde gerçekleşeceği ihtimali akla gelmektedir.

Kur'an'da bildirildiğine göre kıyamet gününde insanları bürüyen ve elem veren bir duman yukarıdan aşağıya doğru inecek, insanlar iman ettiklerini söyleyerek Allah'tan bu azabı kaldırmasını isteyeceklerdir (ed-Duhân 44/10-12). Müfessirlerin bir kısmı, bunu Resûl-i Ekrem zamanında Mekke'de vuku bulmuş bir hadise olarak kabul ederken bir kısmına göre de kıyametin kopmasından önce veya kopma sürecinde gerçekleşecek bir alâmettir (meselâ bk. İbn Kesîr, I, 173; ayrıca bk. DUHÂN).

"Tutuşup yanmak" (veya "tuzlu olmak") anlamındaki "ecc" kökünden türeyen Ye'cüc ve Me'cüc hakkında Kur'an'da verilen bilgi oldukça azdır: "Ye'cüc ve Me'cüc'ün öndeki engeller kaldırılıp her tepeden indikleri ve gerçek vaad (kıyamet) yaklaştığı zaman inkârcıların gözleri donup kalacaktır" (el-Enbiyâ 21/96-97). Ye'cüc ve Me'cüc olayının gerçekleştiğini, bunların

İslâm ülkelerini işgal eden Moğollar olduğunu yahut da I ve II. Dünya savaşlarından ibaret bulunduğunu ileri sürenlerin yanı sıra bu olayın henüz gerçekleşmediğini ve Hz. İsrâ'nın nüzûlünden sonra meydana geleceğini savunanlar da mevcuttur (a.g.e., I, 152-153; Abdülkerîm Âli-Şemseddin, II, 292-293).

Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetlerden hareketle kıyametin büyük alâmetleri arasında zikredilen hârikulâde olaylara dair benimsenen inançlara göre âhir zamanda deccâl adı verilen ilginç bir insan ortaya çıkacak, ulûhiyyet niteliklerine benzer özelliklere sahip olup ilâhîlik iddiasında bulunacak ve büyük bir fitne koparak insanları hak yoldan saptıracaktır (Buhârî, "Fiten", 26-27; Müslim, "Fiten", 100-110; Nevevî, XVIII, 58). Deccâlin ardından Sünnîler'e göre asıl adı Muhammed b. Abdullah, Şiîler'e göre ise Muhammed b. Hasan olan ve Ehl-i beyt soyundan gelen mehdî zuhur ederek deccâli öldürdükten sonra İslâm dinini kısa sürede yayıp yeryüzünde hâkim kılacak ve bütün kötülükleri ortadan kaldırıp adaleti tesis edecektir (İbn Kesîr, I, 24-32). Mehdînin zuhurunun ardından Hz. İsrâ âdil bir hakem ve yönetici olarak gökten inecek, hacı kırıp domuzu öldürecek, vergiler koyup zenginlik sağlayacak, mehdînin arkasında namaz kılip ona yardım edecek (İbn Mâce, "Fiten", 33; İbn Kesîr, I, 52, 145-146), aynı dönemde ortaya çıkarak yeryüzünü fesada boğacak olan Ye'cüc ve Me'cüc onun yapacağı dua sayesinde Allah tarafından bir anda helâk edilecektir (Ham-mûd b. Abdullah et-Tüveycirî, III, 174).

Kâinatta hüküm süren kozmolojik düzenin bozulmaya başladığının bir işareti olarak kıyametin kopmasından önce vuku bulacak kozmik olayların başında ayın yarılması ve güneşin batıdan doğması gelir. Kur'an'da kıyametin yaklaştığını ve ayın yarıldığını ifade eden beyan, bazı âlimlere göre kıyametin kopmaya başlamasından hemen önceki durumu tasvir eder (Ebû Abdullah el-Halîmî, I, 430). Hz. Peygamber, rabbinin bazı alâmetleri geldiği ve bu andan itibaren iman etmenin kimseye fayda vermediği güne dikkat çekilen âyette (el-En'âm 6/158) güneşin batıdan doğmasının kastedildiğini açıklamıştır (İbn Kesîr, I, 164-170). Hadislerde sözü edilen büyük yer çöküntüleri, insanları doğudan batıya sevkedecek ateşin yerden çıkması, yıldırım ve yağmurların olağan üstü bir yoğunlukta çoğalması ve insanları öldüren bir rüzgârın oluşması

KIYAMET ALÂMETLERİ

gibi kozmik olayları başka galaksiler bir yana yer küresinin de dahil bulunduğu samanyoluna bağlı güneş sisteminde meydana gelecek büyük değişiklik ve oluşumların yansımaları olarak görmek mümkündür. Kıyamet alâmetlerinin hangi sıraya göre vuku bulacağı meselesi de tartışılmış ve bunun için farklı sıralamalar yapılmıştır (a.g.e., I, 164, 171; Berzencî, s. 180-182; Seffârîni, *Ehvâlü'l-kıyâme*, s. 106; M. Selâme Cebr, s. 96-98).

Hadislerde dinî yozlaşmayı ve ahlâkî bozuluşu haber veren olayların kâinatın kozmik düzeninin yıkılışına işaret eden belirtiler olmaktan çok ferdi ve toplumu yok oluşa götüren birer alâmet olduğunu kabul etmek daha isabetli bir hüküm olmalıdır. Resûl-i Ekrem'e atfedilen rivayetlere dayanılarak kıyamet alâmetleri arasında zikredilen ve Kur'an'da haklarında bilgi bulunmayan deccâlin çıkışı, mehdînin zuhuru ve Hz. İsa'nın gökten inişine dair inançlara gelince, Selefiyye dışındaki Sünnîler'in de kabul ettiği epistemolojik anlayışa göre İslâm akaidi açısından bunlara inanma mecburiyeti yoktur. Zira bunlar Kur'an'la sabit olmadığı gibi mütevâtir hadislerle de teyit edilmiş değildir. Her şeyden önce nüzûl-i İsa'ya inançta dayanak teşkil eden rivayetlerdeki bilgiler Hz. İsa'nın tabii bir şekilde öldürüldüğünü bildiren âyetlerle çelişmekte (Âl-i İmrân 3/55; el-Mâide 5/117), ayrıca Resûl-i Ekrem'in ardından peygamber gelmeyeceği ve her insanın belli bir süre yaşadktan sonra öleceği gerçeğine aykırı düşmektedir. Nüzûl-i İsa'nın hıristiyanlara ait bir inanç olduğunu dikkate alarak Kur'an'la uyuşmayan bu tür âhâd rivayetlerin tedvin döneminde hıristiyanlardan İslâm akaidine intikal etmiş olabileceği ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir (bk. İSÂ). Deccâl inancı konusundaki son araştırmaların ortaya koyduğuna göre bu rivayetlerde çelişkili bilgiler vardır (Reşîd Rızâ, IX, 450-466), sahih olanların ise deccâlin ulûhiyyet niteliklerine sahip hârikulâde bir insan değil kötülüğü temsil eden bir tip olduğu tarzında yorumlanması gerekir (bk. DECCÂL).

Buhârî ve Müslim gibi hadis âlimleri eserlerinde mehdî hakkındaki rivayetlere yer vermemişlerdir. Mehdînin zuhuruyla ilişkili Tirmizî ve Ebû Dâvûd rivayetlerini nakleden râvilerin güvenilir olmadığı cerh ve ta'dil âlimlerince belirtilmiştir (Mustafa M. et-Tayr, LII/9 [1980], s. 1644). Ayrıca mehdînin insanların hidayete ermesini sağlayacak hârikulâde bir güce sahip

kılınması, peygamberlerin bile tâbi olduğu sünnetullahı ortadan kaldıran bir anlayıştır (Reşîd Rızâ, IX, 459-460, 501-504). Mehdî inancının oluşmasında Ehl-i beyt'e mensup imamlara yapılan eziyetlerin ve müslümanlar arasında meydana gelen üzücü olayların etkisinin bulunduğu kabul edilmektedir. Bu inancın ilk defa Şiâ'da görülmesi bunun bir delili sayılmalıdır. Ayrıca bazı rivayetlere dayandırılan deccâl, mehdî ve nüzûl-i İsa gibi hârikulâde olayların Kur'an'ın kesin açıklamasına göre kıyametin ansızın vuku bulacak olması gerçeğiyle bağdaşmadığını söylemek gerekir.

Kıyamet alâmetlerini konu edinen eserlerin bazıları şunlardır: Şemsüleimme el-Halvânî, *Şifâtü eşrâti's-sâ'a*; Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Ķanâ'a fî mâ yaħşünü'l-iĥâta bihi min eşrâti's-sâ'a* (Riyad 1987); Sehâvî, *el-Ķanâ'a fî mâ temessü ileyhi'l-ĥâce min eşrâti's-sâ'a* (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1079, 1356, 1392); Ebû Amr ed-Dânî, *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten ve ĵavâ'ilihâ ve's-sâ'a ve eşrâtihâ* (Riyad 1995); Muhammed Hicâzî el-Kalkaşendî, *Sevâ'ü's-şarâ'ti fi beyâni'l-eşrâ'ti* (*İzâhu'l-meknûn*, I, 52; II, 29); Muhammed el-Berzencî, *el-İşâ'a li-eşrâti's-sâ'a* (Beyrut, ts.); Seffârîni, *Min 'alâmâti'l-kıyâmeti'l-kübrâ el-Mesîh ve eşrâti's-sâ'a* (Beyrut 1407); Mahmûd Atıyye Muhammed Ali, *Fekâd câ'e eşrâfuhâ* (Demmâm 1996); Yûsuf b. Abdullah el-Vâbil, *Eşrâti's-sâ'a* (Demmâm 1995); Hammûd b. Abdullah et-Tüveycirî, *İthâti'l-cemâ'a bimâ câ'e fi'l-fiten ve'l-melâhim ve eşrâti's-sâ'a* (Riyad 1993); Mustafa Ebû'n-Nasr eş-Şiblî, *Şaĥîhu eşrâti's-sâ'a* (Cidde 1994); Siddik Hasan Han, *el-İzâ'a limâ kâne vemâ yekûnü beyne yedei's-sâ'a* (Kahire 1379); Mustafa el-Adevî, *eş-Şaĥîhu'l-müsned min eĥâdişi'l-fiten ve'l-melâhim ve eşrâti's-sâ'a* (Riyad 1991).

BİBLİYOGRAFYA :

M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "sâ'at" md.; Buhârî, "İmân", 37, "Tefsîr", 2/6, "Menâkıb", 51, "Fiten", 4-5, 22-25, 26-27, "İtk", 8, "İlim", 21, "Talâk", 25, "Cihâd", 95, "Nikâh", 110, "Rikâk", 39; Müslim, "İlim", 8-10, "Fiten", 100-110, 132-135; İbn Mâce, "Fiten", 25-36; Tirmizî, "Fiten", 35, 42-43; Ebû Abdullah İbn Mende, *Kitâbü'l-İmân* (nşr. Ali b. Muhammed el-Fükayhî), Beyrut 1406/1985, II, 911; Ebû Abdullah el-Halîmî, *el-Minhâc fi şu'abi'l-İmân* (nşr. Hilmi M. Fûde), Beyrut 1399/1979, I, 341-342, 430; Nevevî, *Şerĥu Müslim*, XVIII, 58; İbn Kesîr, *en-Nihâye* (Abye), I, 21, 24-32, 52, 145-146, 152-153, 164-171, 173, 178-179; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1079, 1356, 1392; Berzencî, *el-İşâ'a li-eşrâti's-sâ'a*, Kahire 1393 → Beyrut, ts. (Dârü'l-

kütübî'l-ilmîyye). s. 3-27, 70-75, 87, 90, 91, 112, 122-123, 143, 144, 152, 156, 160, 177, 180-182, 189-190; Seffârîni, *Ehvâlü'l-kıyâme ve 'alâmâtühe'l-kübrâ*, Beyrut 1406/1986, s. 106; a.mlf., *Levâmi'u'l-envârî'l-behiyye*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), II, 65, 142; *İzâhu'l-meknûn*, I, 52, 86; II, 29; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, VIII, 211; IX, 450-466, 501-504; M. Ahmed Abdülkâdir, *'Aĥidetü'l-ba's ve'l-âhire fi'l-fikri'l-İslâmî*, İskenderiye 1986, s. 50-56; M. Selâme Cebr, *Eşrâti's-sâ'a ve eşrârühâ*, Kahire 1413/1993, s. 13-14, 20-23, 25-30, 65-70, 92-99, 101-107; Hammûd b. Abdullah et-Tüveycirî, *İthâfi'l-cemâ'a bimâ câ'e fi'l-fiten ve'l-melâhim ve eşrâti's-sâ'a*, Riyad 1414, II, 78, 292-293, 374-375; III, 12-13, 137-138, 172-188, 237-241; Abdülkerîm Âlî Şemseddin, *el-'Aklü'l-İslâmî*, Beyrut 1414/1994, II, 292-293; Yûsuf b. Abdullah el-Vâbil, *Eşrâti's-sâ'a*, Riyad 1415/1995, s. 41-42, 57, 73-74, 77-176, 179-235, 239, 245-265, 315, 318, 378-392, 407-415; Mübârek el-Berrâk, *eş-Zâ'if ve'l-mevzû' min aĥbârî'l-fiten ve'l-melâhim ve eşrâti's-sâ'a*, Kahire 1416/1996, s. 38-39, 54, 58, 62-65; Mustafa M. et-Tayr, "el-Mehdî ve'l-İjmeynî fi nazari'l-İslâm", *ME*, LII/9, Kahire 1980, s. 1644.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

KIYAS

(القِيَاس)

Bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşmayı ifade eden mantık, fıkıh ve dil bilimi terimi.

Sözlükte kıyâs "ölçme, takdir ve eşitlik" anlamlarına gelir. Mütercim Âsım Efendi, kıyasın "bir nesneyi misali olan nesneye takdir edip uydurmak" mânasına geldiğini söyler (*Kâmus Tercümesi*, II, 997). Terim olarak dilde, mantık ve fıkıhta sözlükteki asıl mânasıyla irtibatlı olmakla birlikte farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Sarf ve nahivde tümevarım yoluyla elde edilen ölçüye kıyas denilirken (nahvî kıyas) mantıkta doğruluğu teslim edilen en az iki önermeden (öncül, mukaddime) zorunlu olarak üçüncü bir önermeye ulaştırılan akıl yürütme şeklini belirtir (aklî veya burhanî kıyas). Fıkıhta kıyas, mantıkta kullanıldığı anlamın yanında esas olarak bir akıl yürütme biçimi olan temsili (analoji) ifade eder (şer'î veya fikhî kıyas; bk. Tehânevî, *Keşşâf*, III, 525, 530).

İnsan zihninin işleyişinin en temel formlarından biri olan kıyas, benzetme esasına dayalı algılama ve bilinenden hareketle bilinmeyeni kavrama işinin formel hale getirilerek insanı bu anlamdaki akıl yürütmelerinde hatadan korumak için Aristot tarafından sistemleştirilmiştir. İslâm kültüründe önceleri formel olarak kullanılmayan kıyas Aristot'un eserlerinin tercümelerinden istifade edilip formelleşti-